

*О.П. Ресни
(м. Київ)*

УКРАЇНСЬКЕ ХІХ століття: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Пропонована стаття є продовженням низки публікацій автора про стан і перспективи вивчення історії України ХІХ — початку ХХ ст.¹ У попередніх студіях зазначалося, що в новітніх дослідженнях цього періоду були як значні напрацювання, так і суттєві прогалини. Йшлося про недостатність і недосконалість теоретико-методологічного забезпечення розвитку сучасної історичної науки та наголошувалося на нагальній необхідності вирішення цієї фундаментальної проблеми, що безсумнівно є головною умовою ефективності подальших наукових пошуків. При цьому, на нашу думку, завдання професійних істориків полягає не стільки у наповненні вказаного періоду новим змістом, скільки у новому сприйнятті того, що він означав для України².

Водночас зверталася увага на те, що в 1990-х — на початку 2000-х рр. у вітчизняній історіографії спостерігався значний крен у бік суспільно-політичної тематики. У той час дослідження фокусувалися переважно на історії суспільно-політичної думки і політичних вчень в Україні, виникненні та діяльності національних політичних партій, інших громадських організацій. Абсолютно не применшуючи значення наукового доробку у цій площині, ми окреслили коло питань, які потребують подальшого поглибленого й об'єктивного вивчення. Актуальними були й залишаються для вітчизняних учених теми з політики, культури й духовності, соціально-економічної (особливості економічного розвитку українських земель у складі Австро-Угорської та Російської імперій; формування станів і соціальна стратифікація населення України; складання національної буржуазії та становлення підприємництва, банківської справи, торгівлі; специфіка розвитку і наслідки реформування аграрного сектора), соціально-побутової та воєнної (осмислення подій та наслідків Першої світової війни) історії. В цьому контексті чимало зробили співробітники відділу історії України ХІХ — початку ХХ ст., одного з найбільших підрозділів Інституту історії України НАН України. За останні 10 років вони, керуючись новими методологічними підходами, досягли певних результатів у вивченні зазначених вище тематичних лакун.

Варто відзначити суттєвий поступ у вивченні суто економічних проблем. Важливим кроком у цьому напрямі стало видання монографії «Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)»³ під редакцією академіка НАН України В.А.Смоля, в якій розкрито особливості розвитку сільського господарства України та його інтеграції в світовий продовольчий ринок у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Проаналізовано структуру землеробства і тваринництва у пореформену добу, визначено обсяги продо-

вольчих ресурсів України і світу в тісному взаємозв'язку з потребами країн Західної Європи і Близького Сходу, висвітлено здобутки українських господарств в експорті збіжжя та іншої аграрної продукції, а також з'ясовано причини, що гальмували розвиток вивізної торгівлі й призводили до фінансових втрат вітчизняних виробників. У зв'язку з цим було встановлено, що з кінця XIX ст. світова економіка перебувала «у смузі загального підйому цін на продукти землеробства і сировину, особливо тваринного і рослинного походження», що, безперечно, стимулювало розвиток сільського господарства. До цього додалося й те, що 1908–1912 рр. були періодом промислового підйому в країнах Західної Європи, і ця обставина також виявилася дуже сприятливою для експортерів продукції землеробства і тваринництва. Однак ні українське село ні дрібні виробники сільськогосподарської продукції, внаслідок величезних експортних операцій суттєво не збагатилися. Та й тодішня влада не змогла вирішити проблеми, що породжували відсталість і бідність, які тяжіли над переважною більшістю населення.

Втягування українського села у світовий товарооборот, безперечно, позитивно впливало на розвиток продуктивних сил, але цей процес виявився уповільненим. Навіть на початку XX ст. прошарок заможних сільських господарів був надто нечисельним. За обставин, коли сільські виробники через негаразди в організації експортної торгівлі втрачали близько чверті вартості продуктів землеробства, складно щось говорити про нагромадження у селі капіталів, формування національної сільської буржуазії, прискорену модернізацію господарства.

З'ясовано, що нестримний вивіз на зовнішні ринки зерна гальмував розвиток тваринництва, перехід до інтенсивного господарювання на землі. Через загальну технологічну відсталість Російської імперії переважна більшість населення продовжувала існувати за рахунок сільськогосподарського промислу. Відсутність у країні належної торгово-промислової інфраструктури, незнання потреб і тенденцій розвитку світового продовольчого ринку призвели до того, що сільське господарство ставало «данником іноземних держав».

Після 1911 р. становище вітчизняних сільськогосподарських виробників на світовому ринку погіршувалося. Зовнішньоторговельні операції у 1912–1914 рр. засвідчили, що без належного інструментарію утримувати за собою зовнішні ринки стало надзвичайно важко. Навіть рекордний збір збіжжя у 1913 р. не відновив позицій наших сільських господарів на світовому ринку. Поглиблювалися кризові явища й у промисловості, яка все більше підтримувала свій рівень за рахунок військових замовлень. Російська імперія йшла назустріч важким випробуванням, що невдовзі проявилися в роки Першої світової війни.

Чимала увага приділяється еволюції банківської справи, вивченню соціального статусу, чисельності, етнічної належності банкірів, їх участі у суспільно-політичному житті, добродійності й культурницькій діяльності⁴. Було встановлено, що соціальний статус, чисельність та етнічний склад банкірів протягом досліджуваного періоду зазнавали певних змін. До прийняття у 1898 р. «Положення о государственном промысловом налоге» приватним банкірським підприємництвом займалися лише купці першої гільдії. Багато з них були почесними громадянами, окремі удостоїлися дворянського звання.

Нова система торгово-промислового оподаткування остаточно скасувала принцип становості й значно розширила коло осіб, які могли займатися підприємництвом. Купецтво втратило свою прерогативу на дану сферу діяльності. Хоча отримання купецького свідоцтва було справою не обов'язковою, багато банкірів, зокрема Півдня України, продовжували його викуповувати. Така ситуація пояснюється переважанням серед власників банкірських установ євреїв, яким купецький статус надавав певні пільги. Чисельність осіб, котрі займалися приватним банкірським підприємництвом, не могла бути великою, оскільки до них висувалися досить суворі вимоги. Тому банкірську діяльність можна вважати прерогативою великої і середньої буржуазії.

Етнічна належність банкірів України була досить сталою. Серед них переважали євреї, частка яких у цій сфері діяльності на рубежі XIX–XX ст. становила близько 70%, а також греки, італійці та німці. У суспільному житті більшість банкірів дотримувалася принципу соціальної відповідальності підприємця. Вони брали активну участь у місцевому самоврядуванні. Багато з них були гласними міських дум, очолювали різноманітні комісії та комітети, керували роботою підрозділів міських управ, займалися благоустроєм міст тощо. Суттєво впливали вони і на роботу професійних представницьких організацій підприємців — очолювали або були членами біржових комітетів, комітетів торгівлі й мануфактур, купецьких управ.

Специфічною формою громадської активності власників банкірських домів і контор Одеси було виконання консульських повноважень. Також вони були представлені в етнічних, спортивних, мистецьких, сільськогосподарських й інших громадських організаціях. Суспільно-політичні зміни, які відбулися наприкінці XIX — на початку XX ст. як у Російській імперії, так і Європі в цілому обумовили участь окремих осіб (переважно євреїв) у громадсько-політичних рухах національного спрямування.

Банкіри України у другій половині XIX — на початку XX ст. були активними учасниками громадської й приватної доброчинності. Своєю діяльністю вони охопили важливі сфери суспільного життя — соціальну, освітню й мистецьку. Їх допомога мала різноманітні прояви: від заснування відповідних закладів і товариств та участі в них — до посильних внесків під час доброчинних акцій. Однак практично кожен член банкірської родини вважав своїм обов'язком участь у цій справі. Благодійництво було для них не лише способом задовольнити своє честолюбство, а й стало невід'ємною нормою соціальної поведінки.

Чимало робиться й у сфері відтворення історичних ретроспектив підприємницької активності тогочасних українців, а також тісно пов'язаної з нею проблеми благодійності. Фахівцями відділу, зокрема, встановлено, що саме в цей час в Україні підприємцями були люди різного соціального, етнічного і релігійного походження, які в рамках легальної економічної діяльності і з використанням індивідуальних інтелектуальних і фінансових ресурсів та оплачуваної найманої робочої сили прагнули насамперед до отримання економічної вигоди та характеризувалися стилем життя, структурованим з погляду норм і символів.

У становому плані підприємці належали здебільшого до гільдійського купецтва, якому, своєю чергою, був притаманний високий ступінь соціальної різноманітності. Наукові інтереси співробітників відділу, поряд із вивченням процесів економічної активності підприємців українських губерній, які відбувалися у XIX — на початку XX ст., були спрямовані на соціальні і культурно-духовні аспекти в діяльності купців і промисловців, які перебували у центрі суспільних процесів і значною мірою керували ними. На порядку денному постало розв'язання низки проблем, серед яких важливою є соціокультурна діяльність буржуазії. У кількох працях, насамперед монографії О. Доніка «Родина Терещенків в історії доброчинності»⁵, на прикладі діяльності відомої української родини цукрозаводчиків-меценатів Терещенків розглянуто таке явище, як благодійність, висвітлено широкий спектр питань, пов'язаних з її розвитком в Україні в останній третині XIX — на початку XX ст., а також роль підприємницької доброчинності у вирішенні проблем соціальної й культурно-освітньої сфер суспільства, з'ясовано чинники, які цьому сприяли. Було доведено, що найбільшу участь у благодійності й меценатстві серед усіх прошарків суспільства в останній третині XIX — на початку XX ст. брали саме підприємці як представники нової, найбільш фінансово спроможної соціальної групи, що намагалася з часом перебрати на себе важелі економічного і суспільного життя. Керувалися вони у цьому як ідейно-моральними, так і прагматичними мотивами, намагалися не лише згладжувати соціальні суперечності в епоху інтенсивного розвитку капіталізму, а й підвищувати свій соціальний статус у суспільстві, сприяти вирішенню тих проблем, які торкалися їх ділової активності.

У вищевказаній монографії подано історію цієї родини, яку було розглянуто протягом двох століть, досліджено родовід, віддавши належне яскравим особистостям. Значну увагу було приділено висвітленню діяльності членів родини Терещенків як фундаторів і покровителів закладів соціального захисту й охорони здоров'я, навчальних закладів різних типів у Києві, Глухові, при власних цукрозаводах, культурно-освітніх товариств. Розглянуто меценатську діяльність і колекціонування творів мистецтва членами родини, показано їх вагомий внесок у заснування картинних галерей і музеїв, у культурну й духовну спадщину України. Було з'ясовано суспільні та моральні чинники, що спонукали Терещенків як відомих представників підприємницького прошарку до широкої доброчинної й меценатської діяльності, серед яких важливе місце мав релігійно-моральний.

Проблема благодійності та інші сторони діяльності підприємницького прошарку отримали подальше висвітлення в працях про купецтво України (як окрему верству) в XIX — на початку XX ст. Історія купецького стану є актуальною у зв'язку із визначенням його ролі та місця в економічному й суспільному житті України вказаного періоду, особливо в пореформений період, коли розвиток економіки зумовив сплеск підприємницької діяльності, відбувався процес активного формування торгово-промислового прошарку, основу якого становило саме купецтво. Вплив цієї соціальної групи на суспільство у багато разів перевершував її питому вагу у складі населення.

Купецтво проаналізоване як специфічна верства з окремим соціально-правовим статусом, етнічною і релігійною структурою, становою й професійною організацією, типовими заняттями; проаналізовано джерела його формування, соціокультурну активність, у цілому визначено роль цієї соціальної групи в економічному й громадському житті України зазначеного періоду. Купецтво розглянуто у широкому аспекті, як прошарок підприємців, які належали безпосередньо до купецького стану або походили з нього, з часом набувши більш вищого соціального статусу у суспільстві. Було з'ясовано, що купці українського походження суттєво поступалися як за своєю чисельністю, так і капіталами підприємцям євреям і росіянам, а отже, у торгівлі й промисловості спостерігалось панування гільдійців неукраїнського походження. Як найбільш підготовлена до ринкових відносин суспільна верства купецтво не мало традиційних пріоритетів у діловій активності й керувалося винятково прибутковістю того або іншого напрямку підприємницької діяльності. Уже в першій половині XIX ст. воно поряд із торгівлею активно залучилося до промислової діяльності, випередивши у цьому аспекті (щодо кількості заснованих промислових підприємств) на середину століття дворян, які мали пріоритет у державній підтримці. У пореформений час купецтво, як найбільш фінансово спроможний соціальний прошарок, ще активніше вкладало свої капітали у промисловість, насамперед у найприбутковіші галузі — харчову й обробну, які були тісно пов'язані із сільським господарством. Окремим представникам цього стану вдалося створити гігантські (за капіталами й прибутками, територіальним охопленням, кількістю найманих службовців і робітників) компанії у промисловості. І така діяльність купецтва мала важливе економічне значення не тільки в межах українських губерній, а й у масштабах усієї країни.

Реформи 1860–1870-х рр. значно розширили участь купців у громадському житті українських територій, які брали активну участь у роботі органів міського самоврядування, купецьких товариств і біржових організацій. Як з'ясував О. Донік, купецтво посідало чільні позиції в органах самоврядування насамперед у тих міських центрах України, де успішно розвивалися саме торгівля й промисловість. Також було розглянуто широкий спектр практичної участі купецтва у вирішенні гострих соціальних проблем суспільства, у першу чергу його благодійність у межах дев'яти українських губерній, що входили до складу Російської імперії. Крім постійних відрахувань на потреби працюючих, окремі представники купецтва та їх об'єднання здійснювали широку добродійну діяльність, спрямовану на задоволення потреб більш широких кіл суспільства, засновуючи навчальні заклади, музеї, споруджуючи лікарні, притулки, утримуючи своїм коштом безліч благодійних установ у різних містах України.

Було з'ясовано, що з останньої третини XIX ст. серед купецтва поряд з індивідуальною значного розвитку набула корпоративна добродійність, особливо це стосувалося соціального захисту малозабезпечених та освіти, насамперед професійної. За масштабами такої діяльності провідними купецькими громадами на українських землях були київська, харківська й одеська, активність яких нерідко виходила не тільки за станові, а й регіональні межі.

Дослідження історії окремих прошарків та суспільних груп продовжується й у тих селянськознавчих студіях, що їх постійно ведуть окремі співробітники відділу.

Важливе місце у творчих досягненнях відділу займає переосмислення усталених поглядів на соціально-економічні процеси на українських землях у XIX — на початку XX ст. Завдяки копіткому аналізу добробуту широких верств населення підросійської України за плановою темою «Держава–спільнота–особа: державне управління та соціальні практики в українських губерніях Російської імперії (XIX — початок XX ст.)» вдалося здійснити переоцінку поглядів на життєвий рівень міського населення Правобережної України на початку XX ст.⁶ Це дозволило відмовитися від концепції радянської історіографії, котра прагнула розглядати погіршення добробуту широких верств населення України лише як чинник посилення «експлуатації трудящих» та зростання «класової боротьби», що неминуче мала призвести до збройного повалення правлячої верхівки. Підвищення життєвого рівня переважної більшості мешканців України відбувалося за рахунок поширення товарно-грошових відносин, зростання великого машинного виробництва, яке мало товарний характер, поступового поліпшення умов праці та регламентації робочого часу найманих робітників і державних чиновників.

Крім того, розширення торгівельної мережі та постійне державне регулювання цін як на продукти харчування, так і на предмети першої необхідності та комунальні вигоди давало можливість здійснювати розширене відтворення людського потенціалу, про що свідчать дані тогочасного демографічного зростання. Істотні зміни відбулися і в сфері покращення житлового забезпечення, вдосконалення побутових умов, розширення транспортної мережі як в містах України, так і в галузі міжміського та міжнародного сполучення. За рахунок розвитку різних форм благодійності та завдяки відповідній соціально-економічній політиці держави відбулися істотні позитивні зрушення у сфері санітарії, медичного обслуговування та пенсійного забезпечення.

Важливим фактором поліпшення життєвого рівня було дотримання правопорядку та ефективне функціонування державної влади та її правоохоронних установ на територіях українських губерній. Громадський спокій і правопорядок напряду залежали від життєвого рівня представників органів влади імперії Романових. У результаті проведених пошуків виявлено, що зайнятість і робочий час у представників правоохоронної сфери мали свою специфіку, яка, зазвичай, полягала у виконанні досить широкого кола обов'язків при перманентному робочому часі. Встановлено особливості матеріального утримання чиновників поліцейського відомства, котрі полягали в поступовій заміні натурального утримання грошовим, забезпеченні одностроями, амуніцією та житлом, запровадженні ряду доплат до основного утримання у вигляді столових грошей, виплат за вислугу років, квартирних грошей та ін. З'ясовано цілу низку додаткових доходів поліцейських за рахунок поширення корупції у правоохоронній сфері⁷.

Найбільш цікавим виявилось вивчення добробуту представників науково-освітянської верстви в Україні в XIX — на початку XX ст. Завдяки здійсненому

В. Молчановим порівняльному аналізу вдалося простежити, що грошове утримання професорів університету св. Володимира в першій половині XIX ст. перевищувало жалування підполковника царської армії і навіть посадовий оклад цивільного губернатора. Крім того, наявність наукового ступеня давала право на особисте дворянство, що своєю чергою, дозволяло купувати рухоме і нерухоме майно (у тому числі кріпосних селян) та ін.⁸

Ретельне вивчення розвитку ринку транспортних послуг в Україні в другій половині XIX — на початку XX ст. засвідчує ту закономірність, що разом із зростанням механічних засобів пересування (пароплавання, розгортання залізничної мережі, перші автомобілі, впровадження в містах трамвайного сполучення) становище споживачів у сфері сполучення істотно поліпшилося за рахунок здешевлення транспортних послуг та встановлення регулярних рейсів.

Дослідження співробітниками відділу матеріального становища українських селян у першій половині XIX ст. дало можливість усвідомити, що їх добробут напряду залежав від правового поля, яке регламентувало життя. Позитивно вплинули на життєвий рівень зростання товарно-грошових відносин, інвентарна реформа Д. Бібікова та ін. Кардинальні зрушення у матеріальному становищі селян України спричинила реформа 1861 р. Завдяки звільненню селян з кріпосної залежності рішучих змін зазнала соціальна структура тогочасного суспільства, надлишок незайнятої робочої сили дав поштовх розвитку великого машинного виробництва, що забезпечило завершення промислового перевороту.

Грунтовне дослідження такої важливої наукової проблеми, як теоретичні підходи до вивчення життєвого рівня населення України в другій половині XIX — на початку XX ст. дає змогу усвідомити, що уявлення як українських мислителів, так і зарубіжних вчених про добробут широких верств населення набули широкого розвитку в їх науковій спадщині. Саме тому для всебічного висвітлення проблеми життєзабезпечення необхідно синтезувати як теоретичні надбання попередніх поколінь, так і основні досягнення сучасної гуманітарної науки. Зауважено, що в майбутньому ретельного наукового аналізу вимагає проблема грошового обігу на підросійських землях України в XIX — на початку XX ст., як одного із ключових факторів добробуту громадян.

Чільне місце займають і питання духовного життя України вказаного періоду. Зокрема, перед істориками постало актуальне завдання поглибити вивчення ролі православного духовництва у соціокультурному контексті XIX ст., застосувавши новітній методологічний інструментарій, що визначило основні перспективні вектори наукового пошуку, серед яких дослідження імперської церковної політики в Україні, а також економічного, правового, соціального становища православного духовництва, його національного складу та ступеня зрусифікованості, враховуючи регіональні особливості українських єпархій РПЦ. Означені показники з великою долею ймовірності мали виявити себе, в першу чергу, в ході вивчення напрямків, змісту та наслідків культурницької діяльності православного кліру, а також сукупності чинників, котрі спонукали до подібної діяльності сільських і міських парохів та представників семінарських і училищ-

них корпорацій, зокрема у царині початкової освіти селян, становлення регіональної церковної і світської історії та джерельної евристики.

У кількох студіях Г. Степаненко особливу увагу приділила освітньому рівню духовництва, досліджено як імперську політику в цій сфері, так і ставлення священників до усталеної протягом XIX ст. двошаблевої системи середньої духовної освіти: училищ і семінарій⁹. До початку століття імперська влада зробила навчання у духовних училищах обов'язковим для дітей духовництва (до 1850 р.), а отримання парафії поставила в залежність від наявності семінарської освіти. Усі 9 духовних семінарій і десятки духовних училищ, котрі діяли в українських єпархіях РПЦ протягом першої половини XIX ст. у складі Київського духовно-навчального округу (скасаний 1867 р.), входили до державної системи духовної освіти. Вона контролювалася імперською владою через Комісію духовних училищ (1808 р.) (згодом — Духовно-навчальне управління (1839 р.) і Навчальний комітет (1867 р.)), фактично і юридично керовані синодальним обер-прокурором. Модернізаційні процеси у духовних семінаріях і училищах, з одного боку, сприяли поступовому підвищенню освітнього рівня кліриків, з іншого — мали готувати потенційних пропагандистів імперської ідеології. Адже зміст періодичних реформ означеної сфери, здійснених протягом XIX ст., відбивав, окрім результатів поступу наукових знань, черговий варіант урядового бачення ролі церкви і духовництва у суспільстві. Виходячи із цього варіювала спрямованість навчальних програм.

У середині XIX ст. в кожній семінарії щорічно навчалася близько 200–300 учнів. Переважна їх більшість не закінчувала повного курсу семінарських наук, адже «ритори» і «філософи» — учні, відповідно, 4-го і 5-го курсів, полишали альма-матер, поспішаючи отримати батьківську, або здобути як посаг нареченої «з місцем», парафію. Здобувши сан, вони ставали сільськими парохами, і у переважній більшості випадків щоденний господарський клопіт і служіння (в основному виконання церковних треб) ставали головним зацікавленням їхнього життя, заступаючи місце набутих у семінарії знань. Щодо «богословів» — випускників старшого дворічного курсу, то, продовжуючи освіту в духовних академіях (головно у Київській), вони ставали або семінарськими викладачами, або здобували кафедри у зразкових парафіях чи соборних церквах губернських центрів, або ж поповнювали ряди ученого чернецтва, завершуючи кар'єру в єпископському сані. Навіть «богослови» без академічної освіти мали, завдяки своїм здібностям, цілком реальні можливості застосувати свій інтелектуальний потенціал на посадах благочинних, настоятелів значних соборів, священників зразкових першорозрядних єпархій. Здебільшого саме ці колишні семінаристи становили основу певної інтелектуальної й адміністративної еліти в єпархіях, саме вони також ставали дієвими суб'єктами місцевого культурного життя. Саме тут, у семінаріях, єпархіальне керівництво відзначало для себе здібних в тій чи іншій галузі культурницької діяльності, що формувалися згідно до актуальних потреб держави і церкви. І, нарешті, саме вони були важливим джерелом формування гуманітарної (творчої та наукової) інтелігенції.

У XIX ст. парафіяльне духівництво відіграло помітну роль у процесі організації системи початкової освіти. Упродовж першої половини століття імперська влада неодноразово намагалася (укази 1805, 1807, 1836, 1837, 1840, 1841 рр. тощо) залучити сільських парохів до процесу надання селянським дітям елементарних знань. Однак марність подібних спроб була обумовлена нестачею коштів і особливого бажання у середовищі кліриків, а також низьким рівнем їх власної освіти. Ситуація істотно змінилася у пореформену добу, коли поряд із земствами та/або міністерством народної освіти, ба навіть деколи змагаючись з означеними установами, духівництво, за вказівками єпархіального керівництва, заходилося облаштовувати парафіяльні школи. Реальна кількість та результативність останніх дотепер потребують докладного вивчення, адже існуючі статистичні дані, що їх складали у церковному відомстві, скептично сприймалися ще сучасниками. У будь-якому випадку парафіяльні школи протягом 1860–1870-х рр. об'єктивно суттєво вплинули на підвищення рівня освіти селян. До того ж незважаючи на пануючу русифікаторську політику в реальному житті сільської школи часто використовувалася українська мова як найбільш зрозуміла селянинові. Причини активізації, процес розвитку і занепаду церковно-парафіяльної освіти протягом 1860–1870-х рр. потребують наразі ґрунтовного вивчення. Переживши певний занепад своєї діяльності, церковні школи з часом значною мірою модернізувалися завдяки імперській політиці, яка, за сприяння обер-прокурора Синоду К. Победоносцева, надала їм наприкінці XIX — на початку XX ст. першість у царині народної освіти. Педагогічна діяльність духівництва, попри суттєві вади, мала велику кількість позитивних рис, зокрема здійснення освітнього процесу в руслі плекання християнської моралі.

Проведені дослідження культурницької діяльності представників інтелектуальної еліти, духівництва, зокрема у сфері формування і становлення джерельної евристики й історичної регіоналістики, дозволили констатувати її високу результативність. Високо цінуються сучасними медієвістами впорядковані у ході означеної діяльності багатотомні історико-статистичні описи Херсонської і Таврійської, Харківської, Чернігівської, Катеринославської, Подільської, Волинської єпархій, котрі містять студії із регіональної церковної історії та церковного пам'яткознавства, а також описи парафій, церков та причтів із різноманітними довідково-статистичними відомостями про них, які наведені у неформалізованому стилі і зосереджені на матеріалах історико-географічного і етнографічного характеру. Численні краєзнавчі, церковно-історичні, археографічні розвідки представників духівництва побачили світ на шпальтах часописів «Губернские ведомости», «Епархиальные ведомости», «Записки ООИД», «Записки РГО», «Журнал министерства народного просвещения» тощо. Виявлена також участь представників духівництва українських єпархій у діяльності науково-популяризаторських товариств, зокрема, власне, церковних, орієнтованих на вивчення історії, а також губернських статистичних комітетах. Означена діяльність представників духівництва пов'язана з іменами Євгенія (Болховітінова), Гавріїла (Розанова), Філарета (Гумілевського), Інокентія (Борисова), Феодосія (Макаревського), Митрофана (Семашкевича), Петра Лебединцева, Андрія Стра-

домського, Нікодима Алешковського, Степана Руданського, Павла Глищинського та інших, котрі визнані минулими дослідниками і сучасниками як визначні культурницькі діячі епохи.

Основним результатом проведених досліджень стала поступова відмова від образу «забитого», «темного», геть зрусифікованого панотця-формаліста, котру заступила констатація українофільської спрямованості культурницької діяльності частини православного кліру українських епархій протягом означеного періоду. Однак героями всіх сюжетів, в котрих йдеться про результативні культурницькі акції духівництва, є представники його інтелектуальної еліти, відокремлення та визначення якої дотепер не ставало предметом спеціального дослідження. А втім, стало зрозумілим, що за ступенем залученості до соціокультурного процесу духівництво видається умовно розподіленим на дві великі групи, котрі формувалися незалежно від його класичного поділу на біле (священницьке) і чорне (монастирське). У першому випадку потрібно мати на увазі багатотисячну армію звичайних сільських парафіяльних священників та членів причтів, які склали найчисельну групу духовного стану. Наприкінці XVIII ст. і практично до 1870–1880-х рр. освітній рівень переважної більшості представників цієї групи обмежувався елементарними навичками читання, письма та певним набором основних професійних знань. У позаминулому столітті повсякденне життя та світогляд сільських парохів і їхніх парафіян мало відрізнялися: члени причтів жили переважно з церковних треб та сільськогосподарського зиску з причетницьких наділів, перебуваючи у залежності від симпатій парафіян, прихильності благочинного та волевиявлення «далекого» архієрея. Щонедільна обов'язкова проповідь з церковної кафедри, читана зазвичай із централізовано розповсюджуваної збірки, була майже єдиним проявом місцевого культурного життя.

Однак для свого часу і середовища члени сільських причтів були єдиними письменними, бюрократизованими через беззаперечне підкорення єпархіальному владиці та авторитетними (принаймні в сільському середовищі) особами. Це робило їх в очах місцевої і центральної влади не лише зручними реєстраторами демографічного стану (смерті, народження, шлюбу), а й потенційними кураторами формування офіційної ідеології у найдрібніших адміністративних ділянках імперії, конче необхідних і в українських її складових. Поступово підвищуючи освітній рівень парафіяльних священників уряд протягом усієї імперської доби час від часу робив спроби залучити їх до відповідних державницьких акцій, зокрема у культурницькій сфері. Починаючи з другої половини XIX ст. означені домагання влади ставали дедалі більш наполегливими, що робило із сільських парохів дієвих фігурантів культурно-громадського життя, здебільшого, так би мовити, «мимоволі».

Щодо представників іншої умовно визначеної групи, то саме вони здебільшого ставали основними суб'єктами культурницького процесу. Ця група обмежується невеликим колом осіб щодо попередньої (у приблизному співвідношенні 1:330 на середину XIX ст.) і являє собою інтелектуальний провід духівництва, до якого у XIX ст. належали у рамках кожної епархії представники

семінарських і училищних корпорацій та священницька еліта — священники (в основному з титулом протоієрея) кафедральних і безпарафіяльних соборів, парафіяльних церков єпархіальних (губернських) та повітових центрів і благочинні (також здебільшого титуловані), котрі здійснювали контроль над провінційним і сільським духовництвом у рамках благочинницької округи. Майже всі вони були тією чи іншою мірою задіяні у системі керування єпархією, звичайно в якості виконавчої гілки влади, перебуваючи членами консисторій, духовних правлінь, училищних та попечительських рад, а також обіймали відповідальні посади законовчителів світських навчальних закладів, депутатів від духовництва, слідчих від духовництва, духівників тощо.

У рамках своїх губерній представники означеної групи входили до складу місцевої інтелектуальної еліти та адміністративної верхівки, часто відіграючи в єпархіальних консисторіях не останню роль. У переважній більшості це були високоосвічені, інтелектуально та творчо обдаровані активні громадські і культурницькі діячі свого часу, чий відчутний вплив інколи розповсюджувався далеко за межами церковного життя. При цьому важливо відзначити, що майже всі вони були вихідцями з місцевого селянського середовища, залишаючись українофілами у своїй подальшій культурницькій діяльності.

Завдяки активізації досліджень реформ 60–70-х рр. XIX ст. у Російській імперії вдалося усвідомити, що ці кардинальні зрушення значною мірою змінили життя більшості населення тогочасної Східної Наддніпряни. Супроводжувалися дані реформи великою кількістю законодавчих актів, в яких як і в домодерний період детально регламентувалась діяльність влади та окремих її посадовців. Однак сліпого їх перенесення на ґрунт Російської імперії не відбувалося, хоча вони втілювалися в життя неоднаково глибоко, якщо порівнювати центральні губернії з набутими територіями.

Як один зі способів порозуміння з суспільством втілювався виборний принцип формування органів місцевої виконавчої влади, який тісно поєднувався з бюрократичним. Запроваджений Катериною II на виборній становій основі, він під час реформ місцевого управління Олександра II змінився на всестановий, однак його обмежена репрезентаційно-легітимізаційна можливість не вирішила проблеми відповідного представництва народу, яке відбулося певною мірою лише в час впровадження Державної думи 1905 р.

Значну увагу було сконцентровано на розвитку регіонального апарату управління, уточнено модель його поведінки та ступінь участі в місцевому керівництві¹⁰. Виявлено кілька супровідних факторів, що відрізняли державну службу в установах українських губерній, зокрема Правобережної України. Серед них чи не найголовніший — позбавлення чиновників польського походження права брати участь у місцевому управлінні. Для подолання клієнтських зв'язків сюди на призначувані посади, а після Другого польського повстання і на виборні, спрямовувалися на службу чиновники російського походження, для яких створювались пільгові умови служби. За вчинення посадових правопорушень ті підлягали формалізованим адміністративним, а не судовим покаранням.

Загалом вдалося простежити, як поволі та нехотя Російська держава відмовлялася від одержавлення суспільного життя та як долала дефіцит державності у певних його ланках, а також як переходила від практики персоналістського управління до управління за допомогою законів.

Актуальною є й тема відображення у вітчизняній публіцистиці та літературі суспільних перетворень пореформеної доби. У 60-х рр. XIX ст. в Україні зростає кількість газет та журналів. Започатковуються такі газети, розраховані на масового читача, як «Киевлянин» (Київ, 1864 р.), «День» (Одеса, 1869 р.). Важливу роль відігравав місячник «Основа» (Петербург, 1861, 1862 рр.), який по суті був першим значним українським літературно-науковим та суспільно-політичним журналом. Освічена публіка впродовж десятиліття жила в передчутті змін, повороту на шлях до цивілізованого життя, з прикрістю усвідомлюючи всю відсталість, архаїчність Російської імперії, неможливість її подальшого розвитку. Давно очікувані та назрілі реформи отримали величезний суспільний резонанс та відображення у публіцистичній і художній літературі.

Продовжуються дослідження національних аспектів життя регіонів. Зокрема, певна увага приділяється так званій «бурі на Півдні», себто — антиюдейським погромам в українських губерніях Російської імперії 1881–1882 рр., що була здетонована вбивством народовольцями імператора Олександра II, проте мала більш глибокі внутрішні причини, не тільки вразила сучасників своїм розмахом і виплеснутою жорстокістю, але й заклала певну традицію масового етнічного насильства у модерну добу, черговими проявами якої були погроми жовтня 1905 р. та часів Громадянської війни. Погроми й масове міжетнічне насильство 1881–1882 рр. — ця нова в історії Російської імперії форма збурення і протестних дій, що в короткий час охопила величезну територію та торкнулася долі сотень тисяч людей, — безперечно заслуговує на прискіпливий науковий аналіз, що базується на сучасних методологічних підходах. Особлива увага має бути приділена дослідженню процесу визрівання у пореформену добу передумов до масового міжетнічного насильства та визначенню «спускового гачка», за допомогою якого напруження, що наростало впродовж двох десятиріч, перейшло у практичну площину дій значної кількості людей.

Епоха реформ у Російській імперії, попри всю обмеженість і неповноту останніх, відкрила двері емансипації як українців, так і євреїв. Відбувалися швидкі зрушення і зміни у соціальній структурі населення, структурі землеволодіння та землекористування, аграрних відносинах загалом, а також у правосвідомості широких верств. У цей же час уперше на публічну арену вийшов дискурс історії, сьогодення та майбуття українсько-єврейських (так само і російсько-єврейських) взаємин. Якщо в попередню епоху, за відсутності громадянських свобод у непривілейованих станів суспільства й рішучого придушення владою будь-яких несанкціонованих публічних дій, традиційний, викликаний у першу чергу соціально-економічними причинами українсько-єврейський антагонізм не знаходив собі зовнішнього виходу, то в нових умовах з'явилися два альтернативних шляхи: один — до його подолання шляхом поступового зняття причин, що його викликали; другий — до його загострення. По суті, обидва

названі шляхи з переважанням то одного з них, то іншого одночасно зберігали свою актуальність, проте з часом гору взяв другий з них.

У центрі уваги відділу завжди були й такі складні питання, як формування модерної української нації в другій половині XIX — на початку XX ст. Головним вихідним положенням досліджень за цією тематикою є констатація того факту, що формування модерної української нації на рубежі XIX–XX ст. відбувалося на дещо інших засадах, ніж у країнах Західної Європи.

У соціально-економічному житті сільської місцевості домінували представники українського, російського та польського етносів. Тут відмінності були не такими кричущими, адже українці та росіяни сповідували принаймні одну релігію. Крім того, українці у мові та культурі мали багато спільного і зі своєю колишньою метрополією Польщею, і з тодішньою метрополією — Росією, а євреї активно сприяли організації тут кооперативного руху, який, на їхню думку, мав спрямувати енергію українських селян у конструктивне русло, відвернути їх від чорносотенної агітації. У 80–90-х рр. XIX ст. в соціально-економічне життя Наддніпрянської України стрімко увірвалася ще одна могутня у фінансовому плані потуга — великий західний капітал, який одразу став активно витісняти та давити місцеві економічні інституції.

Із точки зору питань щодо взаємодії влади й суспільства має значення також поглиблене вивчення діяльності на просторах Східної Наддніпрянщини органів політичного розшуку Російської імперії, котрі існували тут як у вигляді III відділення його імператорської величності канцелярії (1826–1881 рр.), так і одного з підрозділів департаменту поліції МВС Росії (1882 — лютий 1917 рр.). Вивчення регіональних, у межах класичних Південно-Західного краю, Мало- та Новоросії історії, юридичного статусу, особового складу, методів діяльності III відділення а) допоможе нам краще зрозуміти тогочасну дійсність; б) дасть змогу позбутися навіяного радянщиною ідеалістичного погляду на революціонерів як «кришталеві чистих борців» за «справу народу»; в) позбавить погляду на жандармів «как на исчадь ада, уничтожавшее дух свободы и революции»; г) дозволить рельєфніше уявити вплив на минувшину такого фактору, як людський чинник. Крім того, подальша розробка вищезазначеної теми дасть можливість суттєво поглибити наші знання з економіки та соціального буття жителів відповідної частини сучасної України у XIX ст., оскільки функції вказаної інституції передбачали скрупульозне збирання й детальний аналіз цифр, фактів та подій стосовно всіх без винятку верств та груп населення.

Певні досягнення є й у вивченні історії тих областей сучасної України, що свого часу входили до складу Австрійської (Австро-Угорської) імперії. Так, упродовж 1990-х рр. відбулася своєрідна спеціалізація наукових осередків на дослідженні певних регіонів, внаслідок чого вивчення українських земель у складі габсбурзької Австрії (згодом Австро-Угорщини) фактично було полишене львівському науковому центру. Це частково зумовлювалося наявністю відповідної архівної бази та труднощами зі здійсненням наукових відряджень. Однак унаслідок такого підходу швидкими темпами відбулося замикання дослідників лише на «своєму» регіоні, наступила ізольованість цілих осередків,

коли науковці-історики часто навіть не знали про існування один одного. Західноукраїнські історики професійно більш тісно контактували з польськими колегами, ніж із дослідниками з Києва, не кажучи вже про інші регіональні центри. Цю ситуацію можна було б скоригувати за допомогою низки загальноукраїнських дослідницьких проектів із залученням фахівців із різних міст України (одним із таких проектів було дослідження ідеї соборності), однак вони й досі залишаються поодинокими та не впливають належним чином на зміну ситуації. У цьому контексті роль координатора, наскільки це можливо, продовжує виконувати Інститут історії України НАН України, у рамках проектів якого можуть «перетнутися» дослідники зі Львова та Донецька, Івано-Франківська та Запоріжжя.

За останнє десятиріччя відділ чимало уваги приділяв суто военній історії. Відповідно в полі зору опинився розлогий спектр явищ, котрі від кінця ХVІІІ до початку ХХ ст. відбивали масштабні континентальні суперечності та протиставлення, конкретику тих чи інших міжнародних зіткнень, в орбіту яких втяглися українські землі. Виразно окреслено такі примітні локалізації конфліктів, як польсько-українсько-російська, загострена поділами Речі Посполитої та реагуванням на них серією повстань і революційних конспірацій зі своєрідними тенденціями, зокрема у війні 1812 р., Наполеоном Бонапартом названій «польською» та російсько-українсько-турецька, причому слід наголосити на вузловій події — Кримській війні, щодо чого вдалося створити стрижневу галерею тодішніх діячів і хронікерів: Корнілова, Нахімова, Істоміна, Остен-Сакена, Бутакова, Косинського, Крижановського, Константинова.

Значні творчі сили кинуті і на дослідження Першої світової війни, — події, яка визначила долю всього людства на десятиліття вперед. Особливо актуальним видається продовження досліджень, присвячених трагічній долі українських земель у період із липня 1914 по листопад 1918 рр. При цьому магістральними напрямками наукового пошуку можуть стати такі теми, як: а) доля українства в роки бойових зіткнень між Австро-Угорщиною, Німеччиною та Росією; б) економічний потенціал воюючих сторін, його вплив як на становище населення українських територій, так і на фронтове життя; в) перебіг революційних збурень лютого 1917 р. в Російській імперії та їх роль в активізації українських національно-визвольних змагань; г) історія правоконсервативного руху на теренах не лише Східної, але й Західної України, його мотивація, причини, рушійні сили, здобутки й прорахунки. Попри те, що темам «Перша світова війна та Російська імперія», «Перша світова війна й Україна» присвячено величезну літературу (в одній лише Історичній бібліотеці м. Києва каталог займає 5 великих ящиків), на сьогоднішній день немає ще жодної роботи, де б вищезазначені питання розглядалася безпосередньо крізь призму єдності своїх складових.

Сприймаючи зазначений міжнародний конфлікт як явище складне й багатовекторне, співробітники відділу ведуть також дослідження й основних аспектів його, зокрема, так би мовити, «морських лакун», або раніше не враховуваних українською історіографією флотських чинників. Закладено системні засади

ліквідації «білих плям» концентрованим висвітленням функціонування формованого переважно з українців Чорноморського флоту — в обширі всього того, що протягом 1914–1918 рр. трапилось у катаклізмах катастрофічної бійні, а на її тлі — пов'язання з грандіозною трансформацією російської імперської державності та утвердженням української.

П. Усенком відстежено ескалацію збройних змагань в азово-чорноморській акваторії Середземноморського басейну та на прилеглих теренах від Маріуполя й дунайських низин до Босфору й верхів'їв річок Тигр і Євфрат: баталії та крейсерування надводних кораблів, рейди підводних човнів, бомбардування та десантування, дії аеропланів і повітряних куль, суднобудування й ремонт плавзасобів, артилерійське базування, мінування й тралення, атаки та захист узбережжя, роль командування й моряків ворогуючих сторін. Чільне місце приділене непересічним особистостям командувачів (насамперед О. Колчаку — помітній фігурі світової історії), кризовим зривам буремного 1917-го, характерним епізодам національного руху українців у регіоні, в т.ч. акціям Української чорноморської громади та Чорноморського українського комітету, зорганізованим ними демонстраціям у Севастополі, а також практично реалізованому укладенням перемир'ям з угодженням демаркаційної лінії між Георгіївським гирлом Дунаю й Трабзоном¹¹.

Значна увага приділяється також історико-біографічним студіям. Суб'єктами поціновувачів обиралися знакові фігури Т. Косцюшка, О. Блаватської, Ф. Браницького, Л. Варинського, Г. Венявського («Енциклопедія історії України»), А. Яковлева, родини Потоцьких, декабристів, народників, серед них І. Бохановського та М. Дебагорія-Мокрієвича, О. Баха, Л. Бранднера, К. Брешко-Брешковської, М. Віташевського, П. Войноральського, І. Волошенка, Ф. Волховського, Н. Геккера, Л. Дейча, М. Ланганса, Т. Шевченка. До наукового обігу введено життєписи «Бальзак» і «Ганська», «Бекетов», «Булгаков С.», «Булгарі Євгеній», «Волконська», «Воронцова», «Габлиць», «Гіляровський», «Гнедич», «Грибовський», «Деволан», «Докучаєв», «Дурова», «Кеппен», «Кононенко», «Котляревський Н.», «Краснокутський», «Кронеберг І.», «Купрін», «Лебедев», «Міклашевський І.», «Овсяннико-Куликовський» та чимало інших. Набуті дані наведено в «Малому словнику історії України» (К., 1997 р.) та «Енциклопедии жизни и творчества Н.И. Костомарова» (К.; Донецьк, 2001 р.), а також у матеріалах, включених до друку в академічному проекті «Шевченківська енциклопедія» (очікуються по її найближчих томах понад 30 статей про поляків Шевченкового кола та на споріднені сюжети: «Андрієвський», «Аргиропуло», «Ашенбрэннер», «Барська конфедерація 1768», «Бистрицький», «Бібіков», «Білозерська», «Браницький», «Бурачок», «Бурцев», «Бутаков О.», «Бьлое», «Васильєв», «Вашингтон», «Вербицький», «Вернадський В.», «Ге Г.», «Ге М.», «Гольц-Міллер», «Гулак-Артемовський», «Денисевич», «День», «Долгоруков М.», «Єфименко П.», «Заводський», «Зеленський», «Кенджицький», «Кулиєв», «Кутузов», «Кушельов-Безбородько»). Відредаговано нові статті до «ЕІУ» «Паскевич», «Південні бунтарі», «Піддубний», «Понятовський», «Потоцька С.К.», «Потоцька С.С.», «Потоцький», «Православний катехізіс», «Прозоровський», «Репнін», «Румянцев», «Корабльов».

Отримані результати дозволяють ще рельєфніше виділити проблематику на майбутнє. Зокрема, з усією наочністю постає питання про необхідність поглибленого дослідження форм контролю за діяльністю чиновницького апарату, його професіоналізація, розслідування посадових злочинів, в тому числі адміністративних та судових, з'ясування видів покарань, терміни їх дії, місце корупції, механізми висунення обвинувачень, перевірка повідомлень преси, припинення справ, як і наростання критики бюрократії зі сторони громадськості тощо. Важлива проблема — чинники, які спонукали чиновника до злочинних вчинків та заходи держави для їх подолання.

Слід звертати більше уваги на взаємозв'язки соціальних та національних чинників. Так, заслуговують більш глибокої творчої розробки такі моменти з історії України, як: а) вплив реформ на шляхи та темпи емансипації з одного боку — українського, а з іншого — єврейського населення; здобутки кожної зі сторін у цьому процесі та неоднакова швидкість його проходження, що зумовило помітний дисбаланс у соціально-економічних умовах життя українців та євреїв; б) тенденція до зростання кількості конфліктних ситуацій між українцями та євреями (передовсім — в аграрній сфері), типова практика розв'язання таких ситуацій у 1860–1870-х рр.; в) публічний дискурс українсько-єврейських взаємин у зазначений період; теза про «єврейську експлуатацію» та її роль у суспільному житті; г) сутнісні риси міжетнічного насильства 1881–1882 рр., головні сценарії масової поведінки з обох сторін; д) погромники: соціальна, професійна та національна (етнічна) належність; є) жертви міжетнічного насильства з обох сторін: колективні портрети; ж) влада і погромні ексцеси, реакція громадськості та політичного підпілля (народники).

Потребують подальших досліджень найрізноманітніші аспекти діяльності всього підприємницького прошарку України. Підприємці, що належали до доволі розмитого, гібридного соціального утворення, яке з огляду на суттєву релігійну, етнічну та регіональну розколотість, виявилися неспроможними утвердитися у статусі корпоративного стану. Водночас вони були антиподом робітничого класу, який саме зароджувався; тобто, вони були частиною тієї соціальної конфліктної ситуації, що супроводжувала процес індустріалізації. Комерсанти і промисловці належали до середнього прошарку, орієнтованого на торгівлю й промисловість, вони були представниками якісно нового руху у часі і просторі. З'являється шкала просторового і часового виміру їх діяльності, час набуває ринкової вартості.

Підприємці створюють нову культуру поведінки в місті, вони стають «будівничими культури», таким чином і наближаючись до аристократії, і віддаляючись від неї. Полем діяльності торгово-промислового прошарку були переважно міста, де вони утворювали місцеву громадськість, яка є сферою суспільної самоорганізації у просторі між сім'єю і державою, і залишалася під наглядом останньої. Підприємці як соціальна група були носіями соціальних зрушень і творцями нового простору комунікації в місті. Вони формували міське «суспільство», демонстрували потяг до громадянських цінностей і становили новий середній прошарок у соціальному міському середовищі.

Громадянство у самодержавній Росії перебувало у тісному «корсеті» авторитарного державного устрою. У цьому плані потребує досліджень проблема створення підвалин громадянського культурного життя в місті поколінням купців і промисловців після реформ 1860–1870-х рр. Саме у цей час підприємці здебільшого прийшли на зміну аристократії як меценату суспільного блага, ставши носіями культурного капіталу, визначальним чинником міської культури і формування соціального простору.

В Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. на тлі співіснування станових і надстанових груп, протоіндустріальних або сучасних форм виробництва спостерігалось паралельне — хоча й з певним зміщенням у часі порівняно з рештою Європи — розгортання процесів індустріалізації та урбанізації. Буржуазія, як нова середня соціальна ланка, творила динамічне суспільне об'єднання із «плинними» зовнішніми межами, об'єднання, що перебувало у процесі пошуку соціальної ідентичності, економічної автономії та правових гарантій громадської діяльності. Досі залишаються недостатньо дослідженими питання ролі і місця підприємців у житті міського «суспільства», розвитку міської культури в Україні, попри те, що їх внесок у ці сфери життєдіяльності суспільства зазначеного періоду був досить суттєвим і потребує належного вивчення.

Грунтовного дослідження вимагають також інші суспільно-політичні ролі духовництва в українському внутрішньополітичному просторі означеного періоду, зокрема на початку XX ст., коли після 1905 р. розпочався процес підготовки чергового реформування церковного життя, який набув якісно нових модернових ознак. Проблеми, пов'язані з історією православної церкви на початку XX ст., зокрема в період Першої світової війни, сьогодні, незважаючи на певні спроби студіювання, складають вектори перспективних дослідницьких пошуків.

Необхідно нарощувати і темпи висвітлення соціально-економічних, політичних та культурних проблеми Галичини, Буковини й Закарпаття. Так, в останні два десятиліття соціальна й економічна тематика майже повністю зникла з поля зору дослідників та зі сторінок фахових історичних видань, що значно ускладнює можливість написання новітніх узагальнюючих робіт з історії Галичини, потреба в яких гостро відчувається сьогодні (це, зокрема, засвідчила й підготовка недавнього видання «Економічної історії України»). Недостатньо або й цілком нез'ясованими залишаються ще багато питань, зокрема вплив соціально-економічного становища населення краю, різних суспільних груп на національний розвиток, потребують свого дослідження місто і село Галичини австрійського періоду (не лише як економічні, а і як соціокультурні явища).

При цьому продуктивним буде застосування методів і підходів як макро-, так і мікροісторії. Слабко вивчена станова структура населення Галичини та динаміка її розвитку у контексті модернізаційних процесів XIX ст. Загалом брак досліджень з інституційного розвитку Галичини як коронного краю є суттєвою прогалиною вітчизняної історіографії. За останні роки, щоправда, світ побачили кілька праць з історії сейму, розвитку транспортної мережі, але цього очевидно недостатньо. На відміну від діяльності Галицького крайового сейму (та укра-

їнських депутатів у ньому), функціонування органів урядової влади в Галичині (як місцевих, так і загальнокрайових) вивчене дуже фрагментарно. Водночас дослідження адміністративно-управлінських структур Галичини і порівняння їх діяльності з аналогічними інституціями на українських землях у складі Російської імперії (намісник — генерал-губернатор і т.д.) містить у собі значний евристичний потенціал.

Недостатньо з'ясовані галицько-наддніпрянські стосунки (і не лише радикалів чи українофілів, але й москвофілів). Ключовим при підході до даного питання видається реконструкція цілісного образу Галичини у баченні наддніпрянців (різних їх груп) і навпаки. Важливо розкрити не лише те, як відбувалося усвідомлення галицькими русинами себе частиною загальноукраїнського простору, але і як їх сприймали на Наддніпрянщині, а також яким був їх внесок у формування української національної ідеї. Починаючи з кінця 1980-х рр. непогано вивчені різні аспекти політичної історії Галичини вказаного часового відтинку (у тому числі й міжнародних взаємин), у результаті чого назрів перехід від опису національно-політичних орієнтацій як окремих історичних явищ до компаративістських досліджень. Усі зазначені питання слід розглянути у широкому контексті Центрально-Східної Європи, з огляду на складні й часто суперечливі процеси в галицькому суспільстві XIX — початку XX ст. та із залученням нових методологічно-методичних підходів (з соціальної та мікроісторії, історії повсякденності тощо).

На майбутнє слід віднести й більш глибоке, ніж ми його маємо зараз, вивчення становища окремих верств і станів тогочасного суспільства взагалі, й такої важливої складової частини його, як селянство, зокрема. Комплексу ж питань, пов'язаних з культурою селянства, рівнем освіти селян, їх ставленням до навчання, книги та можливостями реалізації набутих знань дослідники, на жаль, не приділяють достатньої уваги. Наявні історичні студії стосуються в основному освітньої сфери у цілому й народної освіти зокрема, а також взаємодії держави та церкви в освітній сфері.

Практично недослідженим донині залишається ряд актуальних й важливих питань стосовно читацької аудиторії, складу та масштабів приватних бібліотек, зокрема тих, що належали селянам. До «білих плям» належить також питання співвідношення в них рукописних та друкованих книг. Тим часом наукові студії, присвячені даній проблематиці, істотно допоможуть більш чітко в'яснити рівень грамотності й культури українських селян, поглиблять висвітлення питань народної релігійності та посприяють більш ґрунтовному дослідженню еволюції читацьких інтересів кількох поколінь селянської читацької аудиторії на фоні соціально-економічних умов, що змінювались.

Також недостатньо вивчено такий корпус джерел, як селянські скарги. Існуючі ж студії даної проблеми стосуються переважно суто російських губерній. Натомість їх ретельний аналіз важливий не лише у дослідженні селянських рухів, а й для вивчення рівня грамотності та культури самих селян.

Варто зазначити, що не є новим для вчених-істориків термін «кріпосна інтелігенція». Уперше вжитий у другій половині XIX ст., він був введений до

наукового обігу дослідниками початку XX ст., почав офіційно вживатися в радянській історіографії та знайшов у ній більш чи менш ґрунтовне висвітлення. У реальності існування кріпосної інтелігенції й тій важливій ролі, яку вона відігравала, не сумнівалися й дослідники, ставлення яких до кріпосного права було вкрай негативним. Так, П. Сакулін вимушено визнавав: «Мало того, кріпосна маса виділила зі свого середовища інтелігенцію у повному розумінні цього слова. Уся трагедія російського рабства втілилася у долі цієї кріпосної інтелігенції. Будучи за своєю сутністю фатальною аномалією кріпосного побуту, інтелігенція була, однак, природним породженням кріпосного права та всього укладу тодішнього поміщицького життя»¹². Виникнення такого соціально-культурного явища оцінювалося ним не як випадкове; вона, за його переконанням, «повинна була зароджуватися вже тому, що у самому кріпосному народі була внутрішня потреба вирватися з п'ятери й неволі»¹³. «Неприборкане прагнення до просвіти», за офіційним виразом миколаївської епохи, безсумнівно, спостерігалось серед кріпосних, особливо тих, котрі займали більш вигідне становище, аніж рядові селяни. Однак, дослідження з історії кріпосної інтелігенції в цілому й окремих її представників зокрема стосуються в основному, власне, Росії. Термін «кріпацька інтелігенція» відсутній у вітчизняних енциклопедіях. А тому історія її, а також діяльність кріпосних інтелігентів на українських землях поки що не стала предметом історичних наукових розвідок.

Актуально залишається і проблема безпосереднього скасування кріпаччини. Якщо говорити про реформу 19 лютого 1861 р. та її відлуння в підросійській Україні з точки зору, так би мовити, історіографічної ретроспективи, то слід відзначити, що вітчизняні дослідники як демократичного, так і радянського спрямувань розглядали її вельми упереджено, лише через призму: а) негативу, що його несла вона у собі по відношенню безпосередньо до місцевих селян; б) необхідності, спираючись на всі ті вади, котрі мали місце в ході перетворень, обґрунтувати «гнилість» уряду та необхідність його термінового повалення.

Поза таким однобоким підходом залишалися: а) справжній, незамулений суб'єктивними відчуттями сторонніх осіб, характер кріпосницьких відносин; б) юридичний статус як поміщицьких селян, так і їх володарів, взаємовідносини між ними у відповідності до «Полного собрания законов Российской империи»; в) такі негативні наслідки реформи, як подальше розшарування аграріїв, втрата ними роботи у своїх рідних селах, вимушений «исход» у міста й пов'язана з цим пролетаризація; г) права опозиція прогресивним крокам Олександра II, її ідеологія, мотивація, погляди, організації, друковані органи, конкретні дії; д) спротив певних кіл залежного селянства звільненню, його небажання залишати маєтки; е) кроки поліції та жандармерії, направлені на нейтралізацію цих вірнопідданських почуттів.

Отже, маючи певні напрацювання з основних напрямів вітчизняної історичної науки, відділ історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України у планах на перспективу ставить перед собою завдання, реалізація котрих дозволить більш чітко окреслити витоки та коріння тих

економічних, демографічних, політичних, соціальних та культурницьких проблем, що з ними стикається незалежна Українська держава на сучасному етапі свого розвитку.

¹ *Реєнт О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Реєнт О.П. Перечитуючи написане. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 46–79; *Його ж.* Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Там само. — С. 80–119; *Його ж.* Актуальні проблеми історії України // Там само. — С. 201–226.

² *Реєнт О.П.* Проблеми історії України XIX — початку XX ст. ... — С. 84.

³ *Реєнт О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). — К., 2011. — 365 с.

⁴ Див.: *Шевченко В.В.* Приватна банкірська діяльність на території Південної України XIX — початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. — К., 2009. — 246 с.; *Її ж.* Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX — початок XX ст.). — К., 2010. — 266 с.

⁵ *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. — К., 2004. — 314 с.

⁶ Див.: *Молчанов В.Б.* Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). — К., 2005. — 351 с.

⁷ *Молчанов В.Б.* Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX — на початку XX ст. — К., 2007. — 113 с.

⁸ *Молчанов В.Б.* Життєвий рівень представників науково-освітньої сфери в Правобережній Україні у XIX — на початку XX ст. // Пробл. історії України XIX — початку XX ст. — К., 2004. — Вип. 7. — С. 55–74.

⁹ *Степаненко Г.В.* З історії православних духовних семінарій Півдня України (XIX — початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2002. — Вип. 5. — С. 159–169; *Її ж.* Культурно-просвітня діяльність православного духовенства Наддніпрянської України (друга половина XIX — початок XX ст.) // Український історичний збірник. — К., 2000. — № 3. — С. 138–148; *Її ж.* Детермінуючі чинники участі представників православного духовенства у процесі формування і активізації наукового потенціалу у сфері джерельної евристики та історичної регіоналістики (кінець XVIII ст. — 1860-ті рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2010. — Вип. 17. — С. 287–322 та ін.

¹⁰ Див.: *Шандра В.С.* Формування бюрократії в Правобережній Україні // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 2007. — № 2. — С. 143–158; *Її ж.* Вимоги верховної влади до виборної «бюрократії» в українських губерніях Російської імперії першої половини 19 ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2008. — Вип. 15. — С. 175–188; *Її ж.* «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...» як політичний проект // Регіональна історія України. — К., 2009. — Вип. 3. — С. 191–204; *Її ж.* Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством // УІЖ. — 2010. — № 4. — С. 59–83 та ін.

¹¹ Усенко П.Г. З історії Великої війни 1914–1917 рр. на Чорному морі // УДЖ. — 2005. — № 6. — С. 73–88; Його ж. У воєнно-революційному вирі: 100 останніх днів чорноморського командування віце-адмірала О. Колчака (28 лютого — 7 червня 1917 р // Там само. — 2010. — № 2. — С. 116–136 та ін.

¹² Сакулин П. Крепостная интеллигенция // Великая реформа (19 февраля 1861 г.). Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание. В 6 т. Т. 3. — М., 1911. — С. 81.

¹³ Там же. — С. 85.